

DEHQONOBOD TUMANI TOG‘LI HUDUDLAR EKOLOGIYASI

Ashurmahmatov Sarvar Isroil o‘g‘li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Ekologiya va hayot faoliyati xavfsizligi kafedrası 2-kurs magistranti
ashurmahmatov97@mail.ru

ANNOTATSIYA

Dehqonobod tumani relyefi, janubiy-g‘arbiy Hisor tog‘lari va unga yondosh bo‘lgan hududlarning faunasi va ekologiyasi o‘rganilib tadqiqotlar olib borildi. Shu jumladan mollyuskalar va zuluklarning faunistik tarkibi, ularning tarqalishi va ekologik omillarga moslashishi, xalq xo‘jaligidagi ahamiyati o‘rganilib chiqildi.

Kalit so‘zlar: Iqlim, muammo, ekologik guruh, tog‘lar, o‘rmonlar, mollyuska va zuluklar.

Dehqonobod tumani Qashqadaryo viloyatining janubiy - sharqiy qismida joylashgan tog‘li hududlardan biridir, u 1926 yil 29 sentyabrda tashkil etilgan hamda 1962 yil 24 dekabrda G‘uzor tumani bilan birlashtirilgan. Dehqonobod-1971 yil 31 avgustda qayta tuzildi va tuman maqomini oldi, uning maydoni 4 ming km², aholisi 153,1 mingdan oshiq kishi (2022). Tumanda asosan o‘zbeklar, tojiklar, rus, tatar va boshqa millat vakillari yashaydi. Aholisining o‘rtacha zichligi 1 km²da 38,3 kishi, markazi Qorashina shaharchasi.

Dehqonobod sharqda Boysun tizma tog‘lari orqali Surxondaryo viloyati bilan, janubda Torkopchiqay va unga qo‘shni tog‘lari orqali Turkmaniston Respublikasi bilan, g‘arbda Odamtosh tog‘lari orqali G‘uzor tumani va shimolda Hisor tizma tog‘lari orqali Qamashi tumani bilan chegaradosh. Tuman asosan tog‘lar va past tog‘lar, tog‘ oldi tekisliklaridan iborat. Yerlari asosan lalmikor. Atmosfera havosi esa juda toza va salqin. Bugungi kunda Dehqonobod tumanidan G‘uzor - Boysun - Qumqurg‘on temir yo‘li o‘tgan. Dehqonobod tumani hududi tekislik - cho‘l, adir va tog‘ mintaqalariga bo‘linadi. Tumanning asosiy aholisi tuman markazidan uzoq bo‘lgan joylarda yashaydilar. Tekislik cho‘l mintaqalariga Xujapullast, Qizilcha, Oqirtma. Otqamar, Chuchukquduq, G‘aribota kabi hududlar kiradi. Bu joylarda buloqlar va doimiy oqar suvlar yo‘q, bu yerda aholi ichimlik suvi sifatida va chorvalarini sug‘orishda quduq suvlaridan foydalanadi.

Adir va tog' mintaqalari Dehqonobod tumani hududining asosiy qismini tashkil qiladi. Shimoli - sharqda joylashgan va janubi-g'arbgacha yo'nalgan Chaqchar tizma tog'i Hisor tizmasining janubi-g'arbiy tarmog'i bo'lib, o'tkir qirrali cho'qqilar va juda chuqur, tor qopchigaylar daralarga boydir. Uning eng baland cho'qqisi - Xuroson dengiz sathidan 3700 metrdan balandroqda joylashgan. Chaqchar tizmasining janubi- g'arbidagi davomi Boysuntog', Ketmonchopdi va Suvsiztog' massivlari deyarli meridional yo'nalishga egadir. Ulardan garbdagi Bobosurxak, Qorasirt va Kafantog massivlari o'rtacha balandlikdagi tog'lardir. Ularning eng balandi Bobosurxak bo'lib, ayrim cho'qqilari dengiz sathidan 3000 metrgacha balandlikka yetadi. Bu toglar yura, bo'r va paleogen davrlarida shakllanganligi fanda ma'lum.

Tumanda O'zbekistonda ma'lum bo'lgan Kali tuzi ishlab chiqaradigan "Kaliy zavod" mavjud, Turkmaniston chegaralarigacha bo'lgan joyda qazib olinadi.

Florasi. Asosan archa, yovvoyi bodom, rovoch, kovrak (sassiqlik) kokraklari, kiyik o'ti va suvoqlar hamda "Qizil kitob"ga kiritilgan turlar ancha ko'p tarqalgan yalpiz, ho'kkiz tili (zaboni gav), lolaning bir nechta turi va boshqalar tarqalgan.

Faunasi. Hayvonot olamining ko'p tarqalishiga yaxshi sharoit hisoblanadi, asosan chorvachilik, yirtqich hayvonlardan bo'ri, qong'ir ayiq, tulki, jayra, ilon, echkiemar, qushlardan lochin, kaptar (oq, ko'k kaptar), qirg'iyak, kaklik, qora, ola, ko'k qarga, chumchuqlardan mayna, tipratikon, suvlarida daryo baliqlari (mo'ylovdor baliq),

mollyuskalarning tarqalishini aniqlashda olib boriladigan tadqiqotlarimiz ijobiy natijalarni berdi.

Dastlab ilk marta Dehqonobod tumanini o'rganishni boshladik, tog' va tog' oldi unga yondosh bo'lgan hududlarga turli xildagi metodlar orqali materiallar terdik, material terishda bizlar asosan kuzatish, taqqoslash, tasvirlashning zamonaviy usullaridan foydalanib video, rasm, kartalar va laboratoriyada shug'ullanadigan asboblardan tanishib ma'lumotlarni yig'dik. Qishloq xo'jaligi sharoitlarini ham ekologik jihatdan o'rgandik, ularni tarqatishi, yashash sharoiti, chashma va buloqlardan alohida ekologik muhit sifatida o'rgadik.

Dastlab terishda qorinoyoqli mollyuskalar va ularning tarqalish holatlarini ham kuzatdik mayda va ularni ko'zga ko'rinmaydigan turlarini mikroskop va lupalar bilan aniqladik. Dehqonobod tumanining suv ombor va ikkita daryo kesib o'tgan. Katta O'radaryo va kichik O'radaryo bu ikkala daryo G'uzor daryosining irmoqlari bo'lib Pachkamar suv omboriga borib quyiladi. Olingan va tayyorlangan materiallarimizni hozirgi vaqtda yana davom ettirmoqdamiz, tirik organizmlarning qanday ekologik omillarga moslashishishi, suvning zichligi, sho'rlik darajasi, oqish tezligi, tiniqligi, chuqurligi, loyqaligi, issiq va sovuqligi, chashma va buloq qorlardan to'yinadigan suvlarda qanday ekologik holatlar uchraydi, terilgan materiallarimizni tahlil qilish uchun laboratoriya sharoitida tayyorlaganmiz. Mollyuskalarning ahamiyati va ularning yangi turlarini bo'lishini aniqlashda olib borilmoqda.

O'rganish jarayonida mavzuga aloqador va chambarchas bogliq mavzuga ham qiziqdik ma'lumki O'zbekistonda Zuluklar turlari va ularning xalq xo'jaligidagi ahamiyati ham to'liq o'rganilmagan dolzarb mavzu sifatiga kiradi. Shu munosabat bilan qishloqlarda va turli xil sharoitlarda uchraydigan Ot zulugi va to'liq tur tarkibi aniqlanmagan gidrobiont organizmlar sifatida ham qiziqdik ularning sistemikasi va turlarning tarkibi, mollyuskalar bilar bir xil muhitda tarqalishini ham o'rganishga alohida e'tibor berdik.

Zuluklar (Hirudinea) halqali chugalchanglar tipining sinfi. (Ot zulugi) tanasining uzunligi bir necha sm dan 15 sm gacha, ba'zan undan ham uzunroq. Tanasi orqa va qorin tomondan yassilashgan, ba'zan silindrsimon, 33 ta tashqi halqadan iborat, rangi suvga maskirovka bo'lgan, qora va ustida chiziq bo'ladi. Og'iz teshigi so'rg'ich yoki Hartum bilan o'ralgan, yirtqich (hartumli) yoki parazit (jag'li) hayot kechiradi. Yirtqich mayda umurtqasiz hayvonlar bilan oziqlanadi, parazit turli umurtqali hayvonlar va odam qonini so'radi. Jag'li ichagining yon tomonidagi juda keng xaltalariga ko'p qon so'rib oladi, so'lagi tarkibidagi girudin qonni ivitmaydi, terisi orqali nafas oladi. Ayirish sistemasi

metanefridiylar. Jagʻli qon aylanish sistemasi qon tomirlari devori epiteliysi boʻlmasligi bilan boshqa halqali chuvalchanglardan farq qiladi, qon tomiri tana boʻshligʻi qoldigʻidan hosil boʻladi, germafrodit, urugʻlangan tuxumlarini pilla ichiga qoʻyadi. Lichinkasi pilla ichida oʻzgarishsiz rivojlanadi. Tibbiyot (*Hiruda medicinalis*) dan tromb hosil boʻlishi bilan bogʻliq qon tomirlari kasalliklarni (gipertoniya, sklerozning boshlangʻich davrlari, insult va b.) davolashda foydalaniladi. Tibbiyot sohasi uchun maxsus koʻpaytiriladi, ayrim baliqlarga jiddiy zarar yetkazadi. Asosan tarqalishi sekin oqadigan va toʻxtab qolgan suvlarda buloqlarda va chashmalarda suvning evtrofikatsiya (yashil suv oʻtlar bilan qoplangan), autvelling (suv quyiladigan joylari) da boʻladi shoʻrlik darajasiga qarab ularning tarqalishi hamda koʻpayishi alohida ahamiyat kasb etadi. Oziqlanishi suv muhitida va xalq xoʻjaligida katta ehtimol bilan zarar yetkazishi mumkin suv ichayotgan ot, eshak, sigir, mol, echki va boshqa turdagi hayvonlarining ogʻziga suv bilan kirib, eng qulay boʻlgan sharoitda tushadi, namlik, oziq modda (qon) yetarlicha, koʻpayish yaxshi boʻladi. Zuluklar asosan qishloq sharoitidagi chorva mollariga katta zarar yetkazadi.

Xulosa. Mollyuskalar hozirda alohida tip sifatida oʻrganila boshlangan. Ular hozirda hayvonot olamida koʻplab turlar jihatidan hashoratlardan keyingi oʻrinda turadi. Mollyuskalar tabiatda tarqalishi tabiiy muhitda yashash tarziga koʻra quruqlik qorinoyoqlilar - Gastropoda va suv mollyuskalari ikkipallalilar - Bivalvia ga boʻlinadi. Mollyuskalar tabiatga va inson hayotida juda muhim ahamiyatga ega. Mollyuskalarning maʼlum bir turlari suv muhitida indikator vazifasini oʻtasa, bazi turlari Yevropa mamlakatlarida oziq-ovqat sifatida hamda dur olishda muhim ahamiyatga ega. Dehqonobod tumani geografik oʻrni va landshaftlarnig xilma-xilligiga hayvonot dunyosining shakllanishi va tarqalishiga koʻra oʻz taʼsirini koʻrsatadi. Dehqonobod tumanida tarqalgan mollyuskalarning hayvonot dunyosini oʻrab turgan muhiti va uning faktorlarini hayvonot olamining xilma-xilligini mollyuskalarning tarixiy taraqqiyotida

sharoitlarini takomillashtirishni, anotomik, morfologik, tuzilishidagi turlarning o'zaro aloqadorligini o'rgandik. Dehqonobod tumanida tarqalgan mollyuskalarga mansub turlarini O'zbekistonda foydali tomonlari olimlar prof.Z.Izzatullayev va prof.A.Fozilov rahbarligida ishlar olib borilmoqda.

Dehqonobod tumanida tarqalgan mollyuskalarning faunasi va bioekologiyasini, ularning tarqalishini o'rgandik. Qorinoyoqli-Gastropoda sinfiga kiruvchi mollyuska turlarining tarqalishi va ularni tabiatda ahamiyatini o'rganib chiqdik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashurmahmatov S.I. Qashqadaryo viloyati Dehqonobod tumani maydonlarida tarqalgan qorinoyoqli mollyuskalar xususida ilk ma'lumotlar va ularning transchegaraviy hududlarda tarqalishi. Markaziy Osiyo va qo'shni mintaqalardagi transchegaraviy hududlar: Hamkorlik imkoniyatlari va muammolari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari 1-qism. Samarqand, 5-6 may 2022 yil. B. 51-53.

2. Иззатуллаев З.И. Наземные моллюски Гиссарского хребта и сопредельных ростков. Диссертация на соискании уч.степени к.б.н. Ленинград, 1970.170 с.

3. Пазилов А., Азимов Д.А. Наземные моллюски (Gastropoda, Pulmonata) Узбекистана и сопредельных территорий. Ташкент: Фан, 2003. – 316 с.

4. Pазilov A., Kuchboyev A.E. O'zbekistonda uy va yovvoyi hayvonlar gelmintlarining oraliq xo'jayini – quruqlik mollyuskalar (Aniqlagich-Atlas). Toshkent, 2017. 75 bet.

5. Шилейко А.А. Наземные моллюски надсемейства Heliceidea. Фауна СССР. Моллюски. – л.: Наука, 1978. Т.3. Выл. 6. – С.3-138.

6. Шилейко А.А. Наземные моллюски подотряда Pupillina фауны СССР (Gastropoda, Pulmonata, Geophila) // Фауна СССР. Моллюски. - л.: Наука, 1984. Т.3. Выл.3. №130. -С. 3-399.

7. Internet sayti https://uz.wikipedia.org/wiki/Dehqonobod_tumani